

Γεωργία Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, Αθήνα 2002, Εκδόσεις Gutenberg, σ. 462.*

Η Γεωργία Πετράκη στην εργασία της *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του σύγχρονου βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο* επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα πώς γίνεται κανείς βιομηχανικός εργάτης. Πώς οι χωρικοί γίνονται βιομηχανικοί εργάτες; Αντιλαμβανόμαστε όλοι πως πρόκειται για μια σύνθετη κοινωνική διεργασία όπου ουσιαστικά ο χωρικός αποκοιμμένος από την οργανική του αναφορά, το χωριό, εμφανίζεται για πρώτη φορά, όταν αναλαμβάνει εργασία στο Λαύριο, ως άτομο, όταν καταλαμβάνει δηλαδή μια ατομική εργασία που προέκυψε από τον κατακερματισμό της κοινωνικής εργασίας. Εδώ ο χωρικός καλείται να αποκτήσει μια εργαλειώδη σχέση με την εργασία αλλά και με το σώμα του και να οριοθετηθεί προς άλλους, αποκτώντας νέα αντανάκλαστικά που ταιριάζουν στο χώρο και στο χρόνο εργασίας. Σ' αντίθεση με την κυκλική υφή της εργασίας στο χωριό, που αφήνει περιθώρια για χασομέρι και αναβολές, εδώ το άτομο θα πρέπει να συγχρονηστεί με το γραμμικό χρόνο της κεφαλαιακής συσσώρευσης.

Η εργασία της Γεωργίας Πετράκη επιχειρεί να αναδείξει τους αντικειμενικούς παράγοντες που διώχνουν τους

χωρικούς από το χωράφι για να τους στείλουν στη φάμπρικα, αλλά και τον υποκειμενικό παράγοντα, δηλαδή τι κάνει αυτούς τους ανθρώπους να μισεύουν, ποιες είναι οι προσδοκίες τους, ή τα «σχέδια ζωής» τους, όπως έχει καθιερωθεί να λέγονται σήμερα. Είναι οριστική ή προσωρινή η παραμονή τους στο εργοστάσιο; Μήπως δηλαδή το εργοστάσιο είναι μέρος μιας στρατηγικής για κοινωνική ανέλιξη ή για την επιστροφή;

Ανεξάρτητα από το πώς ερμηνεύουν τα ίδια τα άτομα αυτό το διάβημα, σημασία έχει πως το 48,7% των χωρικών που στρατολογούνται μαζί στο Αιγαίο από τη δεκαετία του 1960 μέχρι το 1980 είναι ιδιοκτήτες μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, 32,5% ακτήμονες και κατά 18,7% μέλλοντες κληρονόμοι ενός μέρους της αγροτικής εκμετάλλευσης. Σε συνάρτηση με τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής γεωργίας που υποσκάπτει την ημί-κλειστη χωρική κοινότητα, έχουμε κιόλας τους λόγους που θα οδηγήσουν στη δεκαετία του 1960 στη μεγάλη έξοδο που παίρνει τη μορφή της εσωτερικής ή εξωτερικής μετανάστευσης. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας το 1950 η Πετράκη παρατηρεί φαινόμενα κοινωνικής

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε κατά την παρουσία του βιβλίου στις 7-11-2004 στο Λαύριο.

διαφοροποίησης του αγροτικού χώρου που σε πρώτη φάση προσλαμβάνουν τη μορφή της υποαπασχόλησης (σ. 102) και σήμερα έχουν οδηγήσει σε συγκεντροποίηση της αγροτικής ιδιοκτησίας (σχηματισμό μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας) και στην εισαγωγή μισθωτής εργασίας, ενώ η συγγραφέας παρατηρεί από τότε κιόλας φαινόμενα πολυαπασχόλησης, διείσδυσης δηλαδή αστικών δραστηριοτήτων στον αγροτικό χώρο.

Μέχρι εδώ νομίζω πως η θέση του Μαοξ για την συρρίκνωση ή και εξαφάνιση της αγροτικής τάξης και την προλεταριοποίησή της ή την ημιπρολεταριοποίησή της (εντός του αγροτικού χώρου) επιβεβαιώνεται πλήρως από την έρευνα της Πετράκη. Βεβαίως η πρωταρχική συσώρευση του κεφαλαίου δεν γίνεται με την υφαρπαγή των μέσων παραγωγής των πρωτογενών παραγωγών, όπως συνέβη στην Αγγλία με το «κίνημα των περιφράξεων». Εδώ γίνεται κυρίως μέσα από την ένταξη της γεωργίας και την άνιση ανταλλαγή που αυτή επιβάλλει. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται στο διάστημα 1950-1980 ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε κατά 1/3, από 47,5% σε 30,3% του συνολικού πληθυσμού, ενώ πιο δραματική ήταν η μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού, που μειώθηκε από 48,2% σε 27,4% του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Τι γίνεται όμως μ' αυτόν τον πληθυσμό που κατακλύζει τα αστικά κέντρα της χώρας και του εξωτερικού; Καταλαμβάνει μικροαστικές θέσεις; Το 19,5% των ενεργών ανδρών μεταναστών την

περίοδο 1966-1971 και το 25,9% των γυναικών απασχολήθηκε στη βιομηχανία-μεταποίηση, ενώ το 44,4% και το 44,9% αντίστοιχα στον τριτογενή τομέα. Το 15,5% των ανδρών μεταναστών απορροφήθηκε στην οικοδομή. Οι Έλληνες μετανάστες του εξωτερικού το 1972 εργάζονταν κατά 58% ως ανειδίκευτοι εργάτες και κατά 38% ως χειρώνακτες (σ. 105).

Η προλεταριοποίηση αυτών των ανθρώπων είναι δεδομένη, ενώ η απασχόληση στον τριτογενή τομέα συμπεριλαμβάνει δουλειές του ποδαριού, μικρεμπόριο, βιοτεχνία κ.ά. Συνεπώς, η ποθούμενη ανέλιξη μάλλον δεν έρχεται ποτέ, ενώ η επιστροφή στο χωριό φαίνεται κι αυτή δύσκολη υπόθεση. Υφίσταται δηλαδή μια σαφής διάσταση ανάμεσα στις προσδοκίες και τις δυνατότητες και τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους αυτοί οι άνθρωποι. Αυτό, επιβεβαιώνεται και από την καιρία διαφοροποίηση που κάνει η Πετράκη ανάμεσα στην έννοια στρατηγική πρόθεση και στρατηγική ικανότητα. Δηλαδή μπορεί οι άνθρωποι αυτοί να έχουν προσδοκίες και απαντοχές, αλλά υπάρχουν οι δομές που πάνω τους προσκρούουν. Οι προθέσεις τους πραγματοποιούνται πολύ περιορισμένα, σε κάθε περίπτωση δεν αρκεί ο μισθός, έστω και αν η διαχείρισή του οργανώνεται οικογενειακά. Αυτοί που επιστρέφουν έχουν στη διάθεσή τους και κληρονομικά στοιχεία (γη, σπίτι, οικόπεδο).

Μια άλλη σημαντική παράμετρος, την οποία η Πετράκη ενδελεχώς αναλύ-

ει και είναι μέρος της δομής, δηλαδή του κεφαλαίου, είναι ο πατερναλισμός της εργοδοσίας που βασίζεται εν πολλοίς στην προσωποποίηση των σχέσεων που συνάδει επίσης με την αγροτικοποίηση του εργοστασίου. Το γεγονός αυτό δεσμεύει τους χωρικούς στη διεγκυστίδα των προσωπικών σχέσεων. Συνάδει επίσης ή φαίνεται ως συνέχεια των αντίστοιχων πατριαρχικών πρακτικών του χωριού. Στόχος του εργοδοτικού πατερναλισμού είναι η δέσμευση των εργατών σε προκαπιταλιστικές αξίες και ο έλεγχος των τριβών που προκύπτουν από την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας ώστε να εμποδιστεί η συνδικαλιστική τους οργάνωση. Εξάλλου αυτοί ήταν και οι λόγοι που η επιχείρηση στράφηκε προς τους χωρικούς μετά την απεργία του 1964, όταν οι εργάτες και οι εργάτριες κατέλαβαν τους χώρους εργασίας, αναζητώντας τον «καθαρό» και «αγνό» εργάτη, δηλαδή τον ελάχιστο διεκδικητικό και εξοικειωμένο με τους εργατικούς αγώνες λόγω προέλευσης εργάτη (σ. 322).

Νομίζω πως η εργασία της Πετράκη είναι σημαντική καθώς μας δείχνει τον τρόπο σύνθεσης της ελληνικής εργατικής τάξης (υποκειμενικές αξίες, παραδόσεις, πρακτικές κ.ο.κ.) αλλά και το πρόβλημα της διαγενεακής της αναπαραγωγής, όπως συμβαίνει με τις αντίστοιχες εργασίες των H. Zwahr για την Ανατολική Γερμανία και K. Tenfelde για τους ανθρακωρύχους στο Ρουρ. Εργασίες με μικροκοινωνιολογικό προσανατολισμό που συνδυάζουν την κοι-

νωνική ιστορία με την ερμηνευτική προσέγγιση είναι άκρως απαραίτητες για να ερευνηθεί κατά τη γνώμη μου αυτό που λειτουργούσε ως αυτοματισμός στο εργατικό κίνημα: η εργατική τάξη που αποκτά σχεδόν τελεολογικά ταξική συνείδηση. Ο συνδυασμός αυτός που συνδυάζει τη διαχρονική με την συγχρονική προσέγγιση επιτρέπει επίσης και τη σύζευξη της δομής με την ανθρώπινη δράση, καθοδηγώντας μεθοδολογικά και την εργασία της Πετράκη.

Εργασίες αυτού του είδους και αυτής της ποιότητας είναι επίσης άκρως απαραίτητες για να εξηγηθούν καλύτερα φαινόμενα όπως η συνδικαλιστική και η πολιτική συμμετοχή της εργατικής τάξης κ.ο.κ. Η διακύμανση της εξεγερσιακής διάθεσης του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος εξηγήθηκε συχνά σε συνάρτηση με την απουσία οργανωτικών παραδόσεων που χαρακτήριζε τον προβιομηχανικό πληθυσμό. Από την άλλη δεν μπορούμε να απαιτήσουμε σε ερωτήματα για το βαθμό ριζοσπαστικοποίησης του εργατικού κινήματος, για το πού δηλαδή και γιατί εμφανίζεται ένα αναρχοσυνδικαλιστικό, ένα σοσιαλδημοκρατικό ή ένα κομμουνιστικό κίνημα χωρίς την ύπαρξη αυτών των εργασιών, οι οποίες έρχονται να ερμηνεύσουν το υποκειμενικό στοιχείο. Ο ανεξέλεγκτος χαρακτήρας των εργατικών αγώνων στα ορυχεία του Ρουρ αλλά και στην Ρωσία αποδίδονται σε μεγάλο βαθμό, για παράδειγμα από τον K. Tenfelde στην προβιομηχανική προέλευση των νεοπροσληφθέ-

ντων εργατών.¹ Ενώ ο Rudolf Vetterli καταδεικνύει πως η φαινομενική ικανοποίηση των εργατών από τις εργοδοτικές πρακτικές πρόσληψης και στέγασης, όπως συνέβαινε και στο Αιγαίο, μετατράπηκε υπό την επίδραση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ανοιχτή δυσανεμία. Μάλιστα τα «κίτρινα» συνδικάτα επίσης στο Ρουρ στην μετεπαναστατική περίοδο του 1920 κινήθηκαν προς αριστεριστικές και αναρχοσυνδικαλιστικές θέσεις.²

Βεβαίως αυτό δεν μπορεί να φτάσει στο άλλο άκρο, δηλαδή στον υποκειμενισμό. Δηλαδή, για να δεχτούμε την ύπαρξη της εργατικής τάξης θα πρέπει να αποδείξουμε ότι αυτή υφίσταται μέσα από τις υποκειμενικές εμπειρίες, τα νοήματα, τους τρόπους ζωής και κατανάλωσης ή οτιδήποτε άλλο, υιοθετώντας ουσιαστικά τη βεμπεριανή προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία έσχατο σημείο ανάλυσης είναι το άτομο (μεθοδολογικός ατομικισμός) και πώς αυτό νοηματοδοτεί την ύπαρξή του. Το άθροισμα αυτών των ατομικών στιγμών συγκροτούν στη συγκεκριμένη προσέγγιση, την κοινωνική τάξη. Κι αν βεβαίως όλα αυτά δεν υπάρχουν, τι γίνεται; Δεν υφίσταται εργατική τάξη; Δεν υπάρχουν σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης στις κοινωνίες μας; Μια βεμπεριανή προσέγγιση μπορεί να

λειτουργήσει μόνο συμπληρωματικά ως προς τη μαρξική, καθώς μπορεί να συλλάβει ποσοτικά, να προσμετρήσει παραμέτρους, όπως εισόδημα, ευκαιρίες, πολιτισμικό κεφάλαιο, να λάβει υπόψη την κοινωνική θέση (γόητρο, στάτους κ.ο.κ.) που η ταξινόμησή τους δυναμική για τις σύγχρονες στρωματοποιημένες κοινωνίες είναι καθοριστική, κυρίως όσον αφορά τα νέα μικροαστικά στρώματα. Αδυνατεί, όμως, να συλλάβει την ποιοτική διάσταση της κοινωνικής δομής που απορρέει από τη θέση των ατόμων στον καταμερισμό εργασίας και τη θέση τους στη σφαίρα παραγωγής. Βεμπεριανές αναλύσεις δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται οι πόροι (εισόδημα, μόρφωση, ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας κ.ά.) στα μέλη μιας κοινωνίας ή στις διάφορες ομάδες, αλλά δεν μπορούν να εξηγήσουν την ποιότητα των σχέσεων που αναπτύσσουν αυτά τα στρώματα μεταξύ τους και να αναδείξουν τον εκμεταλλευτικό τους πυρήνα. Πώς θα εξηγηθούν οι κοινωνικές ανισότητες; Πώς θα εξηγηθεί η συγκεντροποίηση του πλούτου στα χέρια μιας μικρής μερίδας του πληθυσμού χωρίς τη θεωρία της (υπερ)αξίας;

Αν θέλει κανείς να κάνει κοινωνική ανάλυση και όχι σημειολογία ή ψυχανά-

1. Tenfelde K., 1977, *Sozialgeschichte der Bergarbeiter an der Ruhr im 19. Jahrhundert*, Bonn-Bad Godesberg.

2. Vetterli R., 1978, *Industriearbeit, Arbeiterbewusstsein und gewerkschaftliche Organisation dargestellt am Beispiel der Georg Fischer AG (1890-1930)*, Göttingen.

λωση, δεν μπορεί να παραιτηθεί από βασικά αναλυτικά εργαλεία της μαρξικής μεθόδου. Η ερμηνεία του νοήματος, της γλώσσας, του ασύνειδου έχει τη σημασία της. Αλλά όταν πρόκειται για στρώματα του πληθυσμού των οποίων το κοινωνικό βιογραφικό τέμνεται από τις δομές, και τα οποία με δυσκολία μπορούν να αυτοπροσδιοριστούν ως ξεχωριστή κοινωνική οντότητα ή να οριοθετηθούν απέναντι σε άλλες, όπως συμβαίνει με τους χωρικούς, η ερμηνεία του νοηματικού τους ορίζοντα μετατρέπεται εκ των πραγμάτων, ακριβώς επειδή το νόημα παράγεται κοινωνικά, σε ανάλυση της δομής. Οι πρακτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές, ως συνέχεια των δομών περιορίζουν απίστευτα τις δυνατότητες για ανάληψη δράσης από τα άτομα. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο αγροτικός χώρος άνοιξε και προσχώρησε στο ΕΑΜ με τη συμβολή των διανοουμένων, «παραδοσιακών διανοουμένων», όπως λέει ο Α. Gramsci, δασκάλων, γεωπόνων, σπουδαστών αλλά και αυτοδιδάκτων διανοουμένων. Μέχρι τότε αστοί διανοούμενοι μονοπωλούσαν την εύνοια του αγροτικού χώρου. Ίσως η ανάλυση του νοήματος και της γλώσσας να έχει τη σημασία της για τα νέα μικροαστικά στρώματα που διαθέτουν το πολιτισμικό και γλωσσικό κεφάλαιο να το αρθρώσουν, αλλά και τη δυνατότητα να διαφεύγουν του καθορισμού της δομής, δηλαδή του κεφαλαίου, καθώς εργάζονται σε ημιαυτόνομα εργασιακά περιβάλλοντα και δύνανται να προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της εργασίας τους ή και να ταυτίζονται μ' αυτήν. Τι γίνεται όμως με το μεγαλύτερο μέρος

του πληθυσμού που κινείται στο «βασιλείο της αναγκαιότητας»; Τι γίνεται με τους ανθρώπους που δεν μπορούν να ταυτιστούν με το περιεχόμενο της εργασίας τους, όχι επειδή η εργασία τους δεν είναι κοινωνικά αναγκαία, αλλά επειδή στις κοινωνίες μας καταξιώνεται η διανοητική εργασία; Τι γίνεται μ' αυτούς που δεν έχουν εργασία;

Δεν θα έκανα αυτές τις υπομνήσεις αν παρουσίαζα αυτό το βιβλίο τη δεκαετία του 1980, όταν έγινε αυτή η εργασία. Σήμερα νομίζω πως επιβάλλεται να το κάνω, κυρίως επειδή η επιστημονική έρευνα κυριαρχείται σε μεγάλο βαθμό από μια εμμονή να εξηγηθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις μέσα από το υποκείμενο, το νόημα, τη γλώσσα, τη κουλτούρα. Εκεί που πραγματικά η εργασία του E. Thompson, όταν είδε την κοινωνική τάξη ως πολιτισμικό μόρφωμα και σε συνάρτηση με τη «βουβή εμπειρία» των ανθρώπων που περιθωριοποιήθηκαν από την ιστορία, και τους αποπαίρνουμε κι εμείς σήμερα επειδή τόλμησαν να έχουν «μικροαστικές συνήθειες», ήταν πρωτοποριακή [πολύ εύστοχα θέτει το σχετικό ερώτημα η Πετρόκη (σ. 19) όταν γράφει: «Γιατί άραγε συνιστά μικροαστική συμπεριφορά το να μη θέλει να γίνει κανείς προλετάριος, και μάλιστα προλετάριος εργοστασίου, το να επιθυμεί να αγοράσει σπίτι και το να μη θέλει να πουλήσει τη γη του»], έχει οδηγήσει σήμερα σε μια επικάλυψη της διαδικασίας συγκρότησης (making) από την κουλτούρα. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με θέσεις, και σ' αυτό συμφωνώ με την Πετρόκη, που εκλαμβάνουν την καταστροφή

αυτών των στρωμάτων ως πρόοδο και την αντίστασή τους ως αναχρονιστική. Οι άνθρωποι αυτοί «έστεκαν πολύ καλά στα λογικά τους» και είχαν πολύ πιο ανεπτυγμένο το αίσθημα της εκλογίκευσης, απ' ό,τι θεωρεί ο M. Weber, όταν το καταλογίζει μόνο στο καπιταλιστικό πνεύμα. Οι άνθρωποι αυτοί γνώριζαν πολύ καλά τι χάνανε. Εκεί λοιπόν που η εργασία του E. Thompson ήταν πρωτοποριακή, καθώς έδειχνε πως η αγγλική εργατική τάξη διαπνεόμενη από την moral economy, δηλαδή τους δίκαιους μισθούς, τον αγώνα των Λουδιτών, τις εξεγέρσεις για το ψωμί, και τους αποστάτες του μεθοδισμού, αυτοδιαπαιδαγωγήθηκε για να γίνει τάξη υποκείμενο, αγνοήθηκε η πρόταση του K. Marx, πως «οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία τους σε συνθήκες όμως που δεν επιλέγουν οι ίδιοι», αγνοήθηκε δηλαδή πως η εργατική τάξη, ως ύπαρξη αλλά και ως πολιτισμικό μόρφωμα συνιστά περισσότερο μια στιγμή της δομής, δηλαδή του κεφαλαίου. Αγνοήθηκε δηλαδή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής που επέδρασε πάνω στην υποκειμενικότητα προσδιορίζοντας σ' ένα βαθμό τρόπους ζωής και έκφρασης της εργατικής τάξης. Αυτό το βλέπει κανείς ξεκάθαρα από το 1860 και μετά όταν μέσα από τις εργατικές υποκουλτούρες και τον τρειντ-γιουνισμό, δηλαδή την παράλληλη κοινωνία που ανέπτυσαν οι εργάτες, η εργατική τάξη, κυρίως στην Αγγλία και τη Γερμανία ενσωματώθηκε στο υφιστάμενο σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Το φαινόμενο της εργατικής αριστοκρατίας

εδώ έχει τις αιτίες του και φυσικά στον καταμερισμό εργασίας. Μ' αυτήν την έννοια το ερώτημα για το πώς μια τάξη γίνεται υποκείμενο, γιατί έμμεσα αυτό το ερώτημα θέτει στην εργασία της και η κ. Πετρόκη στον υπότιτλο του βιβλίου: *Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, περιμένει ακόμη την απάντησή του. Οποιαδήποτε συζήτηση για το πώς μια τάξη γίνεται υποκείμενο θα προσκρούσει εκ των πραγμάτων στην πρόταση του W. I. Lenin για το «κόμμα νέου τύπου» και του A. Gramsci για το «σύγχρονο ηγεμόνα», κι εδώ έχει θέση και η πρόταση της πολιτισμικής συγκρότησης για την εργατική τάξη (ως διαδικασίας αυτοδιαπαιδαγώγησης) που διατύπωσε ο E. Thompson. Σε καμία περίπτωση όμως η νέα υποκειμενικότητα δεν μπορεί να έχει τη μορφή του «πλήθους», με το ριζωματικό/κινηματικό χαρακτήρα, όπως προτείνουν οι M. Hardt και A. Negri και εμφανίζεται στο βολονταριστικό ακτιβισμό και τον αυθορμητισμό των νέων κοινωνικών κινημάτων, χωρίς ιστορία, έξω από το χρόνο και το χώρο, ως έξοδος «νεοβαρβάρων» (A. Negri) ή «επιθυμητικών μηχανών» (G. Deleuze) και απαλλαγμένη από τις αντιφάσεις και τη μιζέρια της πραγματικότητας, αλλά και από τη σισύφεια εργασία συγκρότησης μιας εναλλακτικής και οργανωμένης κοινωνικής συλλογικότητας.

Θανάσης Αλεξίου

Αναπληρωτής Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

